

Тетяна КАБЛОВАаспірантка Національної академії
керівних кадрів культури і мистецтв (Київ)**ЗОЛОТИЙ ПЕРЕТИН ЯК КОМПОЗИЦІЙНИЙ
ПРИНЦИП ХУДОЖНЬОЇ ФОРМИ**

Анотація. Стаття присвячена проблемі композиційних принципів художньої форми та аналізу феномену золотого перетину в сфері створення композиції. Автор підкреслює значення гармонійності та дає характеристику основним принципам композиційної побудови. Крім того у статті розглянуто роль феномену золотого перетину в композиції художньої форми. Автор визначає основні риси феномену та аналізує його зв'язок з композиційними принципами. Це дає можливість трактувати золотий перетин як такий композиційний принцип, що об'єднує усі інші та найбільше сприяє гармонізації художньої форми.

Ключові слова: золотий перетин, композиційні принципи, композиція, симетрія.

Діалектичний розвиток знаходить своє відображення в продуктах духовної діяльності людини, зокрема в мистецтві. Закон єдності протилежностей пронизує мистецтво. Категорії діалектики — боротьба протилежностей, заперечення заперечення, взаємний перехід кількісних змін в якісні, єдність як зв'язок окремого й цілого, одиничне та загальне, що є також і категоріями пізнання, властиві мистецтву та проявляються і в смисловій, і у формальній організації матеріалу творів мистецтва, тобто в засобах розкриття змісту твору та в побудові його форми, а це означає в композиційній побудові цілого тощо.

Художня культура сучасного світу стимулює появу нових принципів у розгляді композиції творів мистецтва. Композиція пов'язує структуру з феноменом художнього твору, певним типом культури, дозволяє включити формоутворення в широкий культурно-історичний контекст. Логіка побудови та краса, гармонія у співвідношеннях частин цілого притаманна не тільки творінням людини. Принципи композиції ми виявляємо і в природних формах: у будові рослин, тваринних організмів, Усесвіту.

Саме поняття композиції досить широко і глибоко вивчається в різних видах мистецтва. Це поняття, що терміноване в літературі, музиці, живописі, визначають як “замкнуту структуру з фіксованими елементами, що пов'язані єдністю сенсу” [1, 64].

У “Поетиці” Арістотеля композицію можна розуміти як закон побудови рівнів сенсу в художньому творі: цей феномен дозволяє сприйняттю йти від частини до цілого і навпаки, від одного рівня сенсу до іншого, від первинних значень і смислів до якогось узагальнення, узагальненого змісту [2]. Тобто композиція є осередком ідейно-творчого первня. М. Бахтін трактує композицію як “структуру твору, що слід розуміти як телеологічне” [3, 17]: це така організація матеріалу, “де кожна мить і все ціле цілеспрямовані, щось здійснюють, чомусь служать” [3, 19]. Композиція виступає як регулятор, що керує організацією матеріальних процесів та ідейно-емоційним, тематичним, драматургічним змістом, забезпечує їх функціонування і взаємодію, тобто, виступає як синтагматична організованість.

За визначенням М. Гончарової, “композиція є виразником структурно-гармонійної цілісності об'єктів художньої форми, предметів і явищ навколишнього світу й одночасно засобом організації, побудови цієї цілісності” [4, 144]. Композиція, на що справедливо вказує М. Найдорф, є водночас категорією змісту (виявляє сенс) і категорією форми (гармонізує форму). При цьому художній твір виступає як естетичний об'єкт, якому притаманні гармонійне поєднання одиничного та різноманітного [4, 145-165].

Для розгляду композиції художнього об'єкта використовуються основні філософські та мистецтвознавчі категорії (форма, драматургія, зміст, гармонія) в аспекті їхньої додатковості та взаємозумовленості. Однією з основних характеристик композиції того чи іншого художнього об'єкта є його гармонійність. Гармонія є мислима субстанція естетичного об'єкта. Її виміряти не можна, але можна виявити та вивчати конструктивний принцип, який лежить в основі композиції естетичного об'єкта та яким обумовлене саме існування естетично значущої міри. Таким і є принцип золотого перетину або “божественна” пропорція. Принцип золотого перетину розглядається не у формаль-

ному аспекті, а в якості основоположного чинника розвитку та побудови композиції об'єкта культурологічного аналізу.

Таким чином, основне завдання статті — розглянути принцип золотого перетину в якості основоположного в композиції художньої форми, виявити і зумовити його присутність або відсутність у всіх принципах композиції.

Золотий перетин головним чином пов'язаний із симетрією і виявляється в композиції як смисловій структурній організації тексту. Він має динамічну природу. Це — симетрія розвитку матерії, симетрія законів руху і зростання в природі. За А. Стаховим, відкриття цього принципу належить Піфагору, хоча автор не виключає, що останній запозичив ці знання в єгиптян. Слід зазначити, що Піфагор і його послідовники вважали за краще замість слова “симетрія” користуватися для вираження того самого значення словом “гармонія”. Ідеї гармонії світу добре опанувала та оспівала їхня школа. На думку піфагорійців, таємниці прекрасного можна зрозуміти й описати “числом і мірою”. Так з'явилися величини інтервалів, одержані в ході геометричного поділу відрізка одиничної довжини на дві частини так, що відношення більшої частини до меншої виявлялося рівним відношенню всього відрізка до більшої частини. Як наголошував А.Ф. Лосєв, уся космологія Античності розуміє Всесвіт як пропорційне ціле, підлегле закону гармонійного розподілу, саме — закону золотого перетину [5]. Надалі цей розподіл завдяки Леонардо да Вінчі отримав назву золотого перетину. Сьогодні, в епоху розквіту науково-технічної революції, відкриваються знання фундаментальних законів природи, що сягають своїм корінням глибин століть і тисячоліть. Поняття принципу золотого перетину міцно увійшло в культурне життя епохи, відображаючи тип узгодженості окремих частин, які об'єднуються в добре впорядковане єдине ціле. Всеосяжний принцип золотого перетину, що однаково діє і на Землі, і в космосі, диктує форму динамічної симетрії будь-яких об'єктів матеріального світу.

Принцип золотого перетину в композиції художнього твору постає як складна система взаємопов'язаних відрізків, фрагментів, елементів композиційної структури (твір загалом,

окрема картина, сцена, розділ). Згідно з дослідженнями Е. Розенова, Л. Сабанєєва [7], М. Марутаєва [6], припадає він на грань між другою і третьою частинами розглянутого фрагмента (“правило третин”). Саме в цьому моменті ховається драматургічний акцент, який виставив художник. Найчастіше це місце може бути виділене кульмінацією (тихою, гучною, явною, прихованою), введенням нової теми (нового персонажа), нового тембрального забарвлення. Переходячи поступово від малого до великого по так званих зонах золотого перетину, співвідносячи їх одну з одною, можна вибудувати цілісну картину, яка і перебуває в основі композиції художнього твору. Такий підхід допоможе усвідомити структуру і форму твору, полегшить розуміння його задуму.

Спіраючись на дослідження М. Марутаєва, М. Найдорфа, можна виділити наступні принципи гармонійної побудови композиції: доцільності формоутворення, єдності та супідрядності частин і цілого, динаміки розвитку.

Перший принцип — ієрархічності та доцільності. Композицію визначає цілісність художнього організму, закономірно влаштованого. Усі елементи композиції перебувають у взаємному зв'язку і залежності одне від одного, скоряючись логіці втілення задуму художника. Тобто авторський задум і весь твір припускають наявність мети, ідеї, сенсу, художнього завдання, що і визначає розвиток змісту твору та скеровує творчий процес зростання матеріалу в художню форму. А. Єсін підкреслює, що в широкому сенсі слова композицію слід розуміти як структуру художньої форми, і перша її функція — “тримати” елементи цілого, робити ціле з окремих частин, без обдуманого та осмисленого композиції неможливо створити повноцінний художній твір. Друга функція композиції — самим розташуванням і співвідношенням образів твору виражати певний художній сенс. При цьому необхідна чітка ієрархія складових елементів [7, 84]. Це виявляється насамперед у взаємній підпорядкованості частин цілому, що досягається зіставленням елементів композиції за принципом подібності чи відмінності. Золотий перетин, що проявляється в окремих елементах і безпосередньо у формі загалом, допо-

магає зрозуміти ієрархію складових композиції як конструкції та як змісту. Це виявляється в тому, що вказаний феномен у художній формі як у неподільному цілому фіксує основні моменти смислового аспекта досліджуваної композиції, визначає специфічні елементи, що характеризують усю форму загалом. (Наприклад, золотий перетин балету “Петрушка” І. Стравінського припадає на діатонічну послідовність звуків з басом на “D”, звуком, який входить у лейттему мрії Петрушки про Балерину, у переміщений лейтаккорд — перетворення ляльок, тобто, по своїй суті, в основні знакові моменти композиції та драматургії балету).

Другий принцип — єдності та цілісності по суті є втіленням пропорційності, наявності або відсутності золотого перетину. Як відомо, одна з фундаментальних властивостей композиції — інваріантність. Тобто можна виявити аналітичним шляхом безліч спільних форм і структур у художніх творах, незважаючи на історичні та національні відмінності, видову, жанрову і т. п. диференціацію. Художній твір становить особливу структуровану систему. Як матеріальний продукт творчої діяльності, він має “внутрішню територію” — композицію. Ослаблення внутрішніх зв’язків, непорозуміння окремих елементів веде, як правило, до порушення цілісності такого об’єкта. Композиція постає як система внутрішніх зв’язків, вона об’єднує всі компоненти форми та змісту в єдине ціле (усі інші композиційні принципи розглядають різні проявлення зв’язків, різні аспекти залежності між частинами та елементами твору). Цілісність розглядається діалектично: “Кожен етап розгортання художньої цілісності відображає загальну для поняття цілого діалектику взаємодії протилежних сил: спокою і діяльності, простоти і складності, порядку і безладу, рівноваги та її порушення”, — пише В. Шестаков [8, 28]. Відповідно, має бути наявність первня, що гармонізує, а саме — золотого перетину, який забезпечує наявність кульмінації (явної або прихованої), до якої буде прагнути, згідно з М. Марутаєвим, рух думки.

Людина розрізняє предмети за формою. За досліддами психолога Т. Фехнера, на виявлення в дорослих почуття прекрасного, а отже і гармонії, присутність золотого перетину в

композиції художнього твору сприяє найкращому сприйняттю форми загалом. Усім учасникам досліджу (228 чоловіків і 119 жінок) пропонувалося оцінити естетичні якості десяти білих геометричних фігур (один квадрат і прямокутники) і за допомогою порівняння їх впорядкувати за ступенем привабливості для сприйняття, відібравши одну або кілька з них, що найбільше задовольняють за цією ознакою. Отримано 150 відповідей чоловіків і 110 жінок. Кількість переваг, які віддали певним фігурам і чоловіки, і жінки, співвідноситься з розумінням золотого перетину як основоположного принципу в єдності й цілісності композиції. Результати говорять про те, що найпривабливішою і приємною на вигляд фігурою виявилася та, що найточніше відповідала пропорції золотого перетину [9]. Необхідно підкреслити, що чіткий поділ на рівні частини надає формі статичність. Наявність золотого перетину сприяє динамізації, руху в художній формі.

Третій принцип — домінанти. Внутрішній організаційний первень у композиції можна відчутти завдяки наявності домінанти — смислового центру, де виникає основна дія, основні зв’язки. З домінанти починається осмислене сприйняття твору, вона стає точкою відліку, емоційно-смисловим і структурним центром, по суті, кульмінацією художньої форми твору.

Характеристики домінанти повторюються протягом художнього твору в різних масштабах. Важливо підкреслити, що золотий перетин саме й означає повтор того самого співвідношення на різних масштабних рівнях. Адже при золотому перетині ціле так відноситься до більшої частини, як більша до меншої. Отже, виникає економія відношень: замість двох різних відношень одне й те саме співвідношення реалізується двічі та в різних масштабах. Очевидно також, що пропорція, про яку йде мова, може бути автоматично відтворена і в ще більшому масштабі (шляхом складання первинного цілого з його більшою частиною), і в дрібнішому (шляхом вираховання з великих відрізків менших): щоразу буде виникати те саме співвідношення, причому цей процес здатний необмежено тривати в обидва боки (існують, зокрема, архітектурні споруди, пронизані золотим перетином у членуваннях різних

масштабів). Подібне “пронизування” усєї структури пропорцією золотого перетину становить один з виявів множинного та концентрованого впливу. У динамічно врівноважених творах тимчасових мистецтв зона золотого перетину часто збігається з кульмінацією, оскільки наростання, природно, триває довше спаду. При цьому кульмінація може не становити (і зазвичай не становить) моменту членування цілого на частини. У багатьох інших випадках (у музиці, драмі, поезії, особливо в архітектурі) точки золотого поділу цілого і частин служать саме моментами членувань або цезур.

Отже, композиція постає як інваріантна семіотична структура, яка діалектично поєднує форму і зміст. Закони діалектики безпосередньо виявляються в композиційній будові творів мистецтва. Саме поняття “композиція”, що означає зв’язок, зіставлення, вже передбачає наявність кількох начал. Можна говорити, що композиція розуміється як процес побудови — на основі композиційних принципів, та за допомогою композиційних засобів: як об’єкт сприйняття — з точки зору психофізіологічних особливостей сприйняття, і як результат процесу побудови, тобто як завершене художнє ціле. Крім того, композиція постає як система, що володіє внутрішньою єдністю, цілісністю, доцільністю та ієрархічністю всіх принципів, що її характеризують, при цьому наявність центру, що очолює, тісно пов’язана не тільки з структурним, але й смисловим аспектом композиції художнього твору. Динамічна рівновага можлива тільки за умов, коли кількісні зміни відповідають якості предмета чи явища, тобто, коли вони найповніше відображають реальну розстановку або кількісне співвідношення сил протилежних боків.

Поряд з перерахованими елементами існує єдиний феномен, а саме — золотий перетин, який, об’єднуючи всі елементи, сприяє гармонізації форми. Таким чином, золотий перетин встановлює в художньому творі співвідношення між цілим і його частинами, є спеціальним місцем підготовленого очікування, місцем, що в поєднанні з кульмінаційними пунктами та з різними видатними з точки зору автора ефектами; бере участь у створенні драматургійної лінії всього твору. Враховуючи його

вияв у всіх вказаних принципах композиції художнього твору, можна припустити значення принципу золотого перетину як композиційного. Це питання потребує ретельнішого розгляду на конкретних прикладах мистецтва в наступній роботі.

1. Волков Н.Н. Композиция в живописи — М.: Искусство, 1977. — 263 с. 2. Аристотель. Поэтика — [Електр. ресурс]. — Режим доступу: — <http://philosophy.ru/library/aristotle/poet.html> — Заглавие с экрана по состоянию на 1.11.2012. 3. Бахтин М.М. Проблема содержания, материала и формы в словесном художественном творчестве // Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет — М.: Худ. лит., 1975. — С. 6-71. 4. Найдорф М.И. Введение в теорию культуры: учебник. — Одесса: Оптимум, 2004. — 254 с. 5. Сороко Э.М. А.Ф. Лосев о гармонии, мере и мере гармонии — Золотом Сечении в эстетическом каноне античной культуры. “Академия Тринитаризма”. — М., Эл № 77-6567, публ. 13526, 07.07.2006. — [Електр. ресурс]. — Режим доступу: <http://www.trinitas.ru/rus/doc/0232/010a/02322000.htm> — Заглавие с экрана по состоянию на 1.11.2012. 6. Розенов Э.К. Закон золотого сечения в поэзии и музыке // Статьи о музыке. Избранное / Э.К. Розенов; сост., вст. ст., коммент. Н.Н. Соколова; общ. ред. В.В. Протопопова. — М.: Музыка, 1982. — С. 119-157; Stakhov A.P. The Golden Section: The Theory and Applications. Mozambique, University Eduardo Mondlane, Boletin de Informatica, No 9/10, January 1999. — 423 p.; Марутаев М.А. Гармония как закономерность природы // Золотое сечение. Три взгляда на природу гармонии. — М.: Стройиздат, 1990. — С. 130-233. 7. Есин А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения: Учеб. пособ. — 3-е изд. — М.: Флинта, Наука, 2000. — 248 с. 8. Шестаков В.П. Гармония как эстетическая категория: учение о гармонии в истории эстетической мысли — М.: Наука, 1973. — 256 с. 9. Fechner G.T. Vorschule der Aesthetik. — Leipzig: Breitkopf und Hartel, 1897. — 264 s.

Annotation

Tatiana Kablova. Golden section as a compositional principle of an artistic form. The article is devoted to the problem of compositional principles of the art form and analysis of the phenomenon of the golden section in creating compositions. Author emphasizes the importance of harmony and characterizes the basic principles of composite construction. Furthermore, the role of the phenomenon of the golden section in the composition of the artistic form is considered in the article. Author identifies the main features of the phenomenon and analyzes its relationship with compositional principles. This

makes it possible to interpret the golden section as a compositional principle that unites all the others and contributes most to the harmonization of artistic form.

Key words: *the Golden section, compositional principles, composition*

Аннотация

Татьяна Каблова. Золотое сечение как композиционный принцип художественной формы. Статья посвящена проблеме композиционных принципов художественной формы, а также анализу феномена золотого сечения в области создания композиции. Автор подчеркивает значение гармоничности и дает характеристику основным принципам композиционного построения. Кроме того, в статье рассматривается роль феномена золотого сечения в композиции художественной формы. Автор определяет основные черты феномена и анализирует его связь с композиционными принципами. Это дает возможность рассматривать золотое сечение как такой композиционный принцип, который объединяет все остальные и наиболее способствует гармонизации художественной формы.

Ключевые слова: золотое сечение, композиционные принципы, композиция.